

ПРИЛОЗИ И САОПШТЕЊА

О ЛИЧНОСТИ И ДЈЕЛУ П. А. РОВИНСКОГ

1831 — 1916

(поводом педесетогодишњице смрти)

Личности и дјелу Павла Аполоневича Ровинског припада врло угледно мјесто у културној историји Црне Горе. С правом се за њега може рећи да је представљао изузетнију појаву у животу ове земље за преко двадесет година боравка у њој. У ствари, скоро тридесет и пет година изучавао је њену природу, историју и живот људи, непосредно и на основу цјелокупне литературе која је о њој постојала. По обиму и постигнутим резултатима његово дјело би се морало у другим приликама стварати организованим напорима више људи. За жаљење је што још нијесу могла бити објављена неколика његова посљедња рада. Сад смо у могућности да дамо само краћи осврт на личност и највећи дио дјела П. А. Ровинског.

Основни подаци о животу и дјелу

Руски научник Павле Аполоневич Ровински (рођен у Саратову 1831, а умро у Гадчину, код Петрограда, 15. јануара 1916) представља снажнију појаву не само по ономе што је написао о Црној Гори, мада је то, без сумње, најцјеловитији и најзначајнији дио његовог рада.

Завршивши филологију на Филозофском факултету у Казану (1860), одлучио се за изучавање словенских народа. Послије краћег боравка у Моравској, аустријске власти су га ухапсиле и убрзо протјерале у Русију. Испољавајући револуционарно-демократска схватања постао је активни члан организације *Земља и воља*. Помиње се да је као народњак-идеалист био изразит по тежњи да „масу претвара у народ лично убијеђених и морално самосталних људи”.¹ Одржавао је везе са пољским устаницима (1863) и учествовао у покушају ослобођења Чернишевског (1870).

¹ М. Петровић, *По Черногори*, Москва 1903, 18.

Пошто је обишао Чешку и Словачку, боравио је у Србији, 1867—1870. године, гдје је вршио разна истраживања и држао предавања. Потом је био у Источном Сибиру (1870) и Монголији (1874).² По Босни и Херцеговини путовао је 1878. године као дописник листа *Новое время*, а од почетка маја 1879—1906. живио је, с краћим прекидима, у Црној Гори.³ Географија, археологија, историја, етнографија и савремени живот Црне Горе задржали су пуну пажњу овог неуморног истраживача за дуже вријеме његовог најполетнијег и најзрелијег живота.⁴ Посљедњих тридесет и пет година живота (1880—1915) писао је о Црној Гори (веће радове на теме о природи, историји, друштву и свим његовим одликама, посебно о Његошу, као и чланке и рецензије књига о разним питањима, међу којима је било више публицистички писаних, понекад и са тоном полемике и не без извјесног политичког акцента). Све то на свој начин карактерише заинтересованост аутора, обим и вриједност дјела које је написао. Нема сумње, од свега што је Ровински уопште објавио највеће је и најзначајније оно што је настало као резултат његових истраживања у Црној Гори. То је свакако и најбоље што је уопште о овој земљи написано до првог свјетског рата. Од преко 4700 страница написаних о њој шест књига његовог рада *Черногорія* и монографија о Његошу имају преко 3900. — По свему се види да је Ровински свој рад о Црној Гори сматрао животним дјелом, а писао га је са жељом да јавност Русије што објективније упозна с овом земљом, њеним људима и њиховом историјом. Тако је руски етнограф словенских народа постао највише познат као велики хроничар мноштва збивања која су се одигравала на територији ове најмање словенске земље.

² Помиње се да је у младости радио као професор гимназије а потом на универзитету, да је из политичких разлога био прогнан у Сибир и да је послвије помиловања путовао по Европи и Америци. Ф. М. Достојевски наводи да је између 1873. и 1877. године био управник завода малолетних преступника код Петрограда и да је писао чланке у *Вјеснику Европе* (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца, Сабрана дела IV*, Београд 1953, 110—113).

³ Руски етнограф словенских народа, путник и публицист П. А. Ровински објавио је прије доласка у Црну Гору сљедеће радове: *Чехи в 1848 и 1849 годах* (1870), *Замечания об особенностях Сибирского наречия и словарь* (1873), *Мои странствования по Монголии* (1874), *Очерки Восточной Сибири* (1875), *Воспоминания из путешествія по Сербии в 1867 году* (*Вјестникъ Европы*, т. VI, № 11—12, С. Петербургъ 1875), *Сербская Морава* (1876) и многе друге.

⁴ *Большая советская энциклопедия*, второе издание, 36, 577; др Н и к о С. М а р т и н о в и ћ, *Павле Аполоновић Ровински*, Рад X конгреса Савеза фолклориста Југославије, *Цетиње 1964*. 211—214; П. Ш о њ, *Ровински у Црној Гори*, Стварање 1959, 733.

Учешће у јавном животу

Казали смо да је Ровински дошао у Црну Гору 1879. године и да је у њој остао, с прекидима, до 1906. кад ју је коначно напустио. За више од двадесет година боравка у Црној Гори интересовао се најразличитијим питањима њене природе, људи и њихове прошлости. Неколико пута је ишао у Русију (1885, 1894, 1898) ради послова у вези са штампањем својих радова. Наводи се да је тек од 1886. године радио као хонорарни преводилац у руском пошлаништву на Цетињу.⁵ Читаво раније вријеме и оно што му је касније остајало последице службених послова проводио је на путовању ради истраживања. Нема сумње, изучавање овог захвалног подручја, одабраног последице проширења и признања независности земље, било је од нарочитог интереса и за руске научне институције, па и највише органе власти те земље.

Више него иједан странац који је икад боравио у Црној Гори, Ровински је запажен и по учешћу у њеном јавном животу. Вишеструка и врло важна била је његова активност у Друштву Цетињске читаонице. Један је од потписника прогласа Одбора за изградњу Зетског дома 1884. године. Лично се залагао за упис што више чланова у ову у ствари прву црногорску просвјетно-културну организацију.⁶ Више година је био и у управи Читаонице.⁷ Својим прилозима у књигама осјетно је обогатио њену библиотеку.⁸ Одржавао је везе са читаоницама у Бару и Никшићу и увећавао њихов књижни фонд.⁹

Ископавањем Дукље прикупљао је и одабирао експонате за музеј који је требало да се оснује на Цетињу.¹⁰ Ровински је доста допринио и раду редакција часописа и листова који су излазили на Цетињу за вријеме његовог боравка (и излагањем својих мишљења у познатим разговорима које је водио са ученијим и другим људима у Локанди). Одређиван је да као службени представник прати стране научнике за вријеме изучавања природних богатстава земље (Шварца 1881. године), да дочекује угледније госте (Змаја 1888. и др.).¹¹ Био је изабран и за предсједника Одбора за прославу четиристогодишњице Ободске штампарије о чијем је значају написао и најважнију расправу која је дијељена гостима у току свечаности. — Ово су само карактеристичније појединости о улози П. А. Ровинског у просвјетном и културном животу

⁵ П. Шоћ, *Ровински у Црној Гори*, Стварање 1959, 733. — Има помена да је Ровински као дописник руских новина из Црне Горе имао и одређену улогу у подстицању устанка у Херцеговини 1882. године (ИЗ 1948, I, 213—215).

⁶ ГЦ 1888, 44, 50; 1889, 52; 1890, 2, 4.

⁷ ГЦ 1905, 20.

⁸ ГЦ 1896, 48. Само тада је даривао 80 одабраних књига.

⁹ ГЦ 1881, 18, 31, 35; 1883, 5.

¹⁰ ГЦ 1890, 36, 52; 1896, 51.

¹¹ С. Вукмановић, *Змај и Црна Гора*, Стварање 1954, 385.

Црне Горе, независно од доприноса који је учинио вишегодишњим радом на њеном изучавању, по чему је највише и познат.

Боравак П. А. Ровинског у Црњој Гори био је значајан за њу из више разлога. Прије свега, очекивало се да ће он написати добру књигу о овој земљи, њеној историји и људима. Послије седам година његових испитивања закључивало се да ће то бити „епохално дјело и управ једино своје врсте о нашој отаџбини, јер нико досад није тако дубоко заронио у душу црногорскога народа” као што је П. Ровински. Послије више памфлета, с једне, и неколико панегирика и декламација, с друге стране, с правом се очекивало да ће бити написано нешто објективније, са више мјере и критичког смисла.¹² Познавалац више европских језика у бијелом гуњу са трамбулосом био је, тако рећи, главна личност на познатим вечерњим сијелима у Локанди. Имајући широко образовање и врло непосредан однос с људима, брзо је успостављао трајне контакте са великим бројем познаника у свим крајевима Црне Горе које је много пута обилазио и по потреби се у њима задржавао. Његови запажени и памћени разговори са ученијима и неписменима изазивали су интересовања за разна питања науке, свијета и живота уопште. Зна се да није желио да расправља само о *вјери и ужој политици*, као и Љуба Ненадовић. Задивљавао је саговорнике нарочито великим познавањем географије и изоштреним смислом да „опажа танке разлике у значењу ријечи”. С правом се сматрало да Црну Гору познаје боље него иједан Црногорац. Будући демократски оријентисан, имао је напреднија схватања циљева васпитања омладине и педагошког рада уопште. Ровински је био познат и као веселац и шаливџија. Чешће је био расположен да својим снажним и пријатним баритоним започне пјесму — љубавну, народну и патриотску, руску или српску, свеједно. Понекад и у раздање. У својој непатосаној соби имао је мањи фонд одабраних књига, који је допуњавао новима, а раније набављане даривао је читаоцима (цетињској, барској и др.).¹³

Поред запаженог учешћа у просвјетном и културном раду, не само на Цетињу, Ровински је својим свакодневним сусретима с појединцима и у друштву, ма гдје се оно окупљало, привлачио пажњу великог броја људи. — Као новинар с бојишта у Васојевичима био је запажен по заузимању око рањеника,¹⁴ по давању савјета о најразличитијим питањима. Рачунало се с његовим мишљењем о свим активностима Цетињске читаонице, о програмира просвјетних и културних манифестација најразличитије врсте. — На многобројним путовањима по Црњој Гори, предузиманим ради прикупљања потребних података за своје радове, Ровински је упознао мноштво људи. Упознавао их је и онда када

¹² ГЦ 1885, 50.

¹³ С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, 108—110.

¹⁴ М. Петровић, *По Черногори*, 9, 16.

се налазио у пратњи више од 260 породица које су у новембру 1889. године преко Берана и Бијелог Поља ишле у Србију ради насељења. Особине и схватања многих од њих задржавала су његову пажњу. Трајним пријатељством учвршћиване су већ успостављене везе. Захваљујући својој непосредности у односу с људима Ровински је био у могућности да упозна њихову психичку конституцију, етичка и друга схватања. То је била грађа за његове радове. Није чудно што га резултати истраживања нијесу могли учинити равнодушним према њима и Црној Гори. Многи и многи његови познаници, и из удаљених села, били су, тако рећи, први пут у прилици да срдечно и с пуно повјерења разговарају са ученијим човјеком, још Русом, да од њега сазнаду доста онога што иначе не би могли. Познато је да су му се многи обраћали за разне савјете, па се и жалили на поступке својих племенских капетана и виших главара. Популарног „Павла из Русије” срдечно су дочекивали у свим мјестима. *Глас Црногорца* је скоро редовно пратио његова путовања по Црној Гори, а посебно дирљиве испраћаје у Русију, уз здравице, прасак пушака и љубљење.¹⁵ О томе свједоче и његови утисци стечени послје првог одласка са Цетиња.¹⁶

Из неколика сачувана писма (од, свакако, много која је из Русије слао пријатељима) види се како је Ровински доживљавао Црну Гору и људе у њој.¹⁷ У њима брда код Петрограда упоређује са „нашом малом Грудом на Цетињу”, цркава од усамљености „коју носим у грудима”, „јербо све мени се чини туђе, па тако и остаће”. Писма из Црне Горе су му „мелем мојој души”. Отуда се старао да плати чланарину Цетињској читаоници и помогне сиромашног ђака. Захваљујући је за то што му у стану „пазе наше цвијеће” „као год за моју душу”.¹⁸ Штавише, годину дана након коначног напуштања Црне Горе писао је да не може срести добро и предусретљиво лице, да му је у овим крајевима (Црној Гори и Боки) остало све чиме је живјело и куцало његово срце; жалио је што се никад неће вратити и што не може ничим да замијени оно што је осјећао у својој другој домовини. Доживљавао је бол за Црном Гором који је с пријатношћу подносио. Истицао је да у Русији за годину стара више него у Црној Гори за пет итд.¹⁹

¹⁵ ГЦ 1885, 50; 1887, 29; 1894, 18.

¹⁶ П. Ровински, *С Цетиња — на Цетиње (једна година изван Црне Горе)*, *Глас Црногорца* 1887, бр. 6—9.

¹⁷ Истицањем љубави према људима ове земље могао је бити јучљиво субјективан и неправедан према другим на Балканском полуострву. (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, 113.)

¹⁸ Записи XXI, 1939, 231—232; Ровински Виду Иванишевићу, из Петрограда 18/5. VII 1898, објавио Д. Вуксан. На свечаној сједници коју му је српска академика омладинска приредила у Петрограду у фебруару 1900. Ровински је, поред осталог, рекао: „Ја овдје живим тијелом, али мој дух живи у Црној Гори“ *Оногошт* 1900, 11).

¹⁹ П. Ровински из Гатчина Росанди, кћерки др Л. Томановића, 3. јануара 1908. Писмо се чува у Централној библиотеци на Цетињу.

Најзад, умро је убрзо послѣје вијести да је аустроугарска солда-теска заузела Ловћен, посљедњи дјелић „његове слободне домо-вине”, коју је заиста много волио.

Из ових неколико података види се да се ради свакако о изузетнијој личности која је својом ученошћу и односом с хиља-дама људи дјеловала на њих трајније него ма који други човјек. Свако путовање Ровинскога по Црној Гори можемо сматрати и као просвјетну и културну активност која није остала без трага у свијести многих људи које је и помоћу свог дјеловања на њих могао боље да упозна и заволи.

Географ и картограф

У својој првој књизи о Црној Гори Ровински је објавио ње-ну географију и историју до почетка XIX вијека. У дужем раду на проучавању њених географских одлика могао се послужити књигом Ами-Бујеа,* јединог дотадашњег географа и овог дијела Балканског полуострва, потом Коваљевског и др. Ровински је мо-рао да уложи огроман напор да би прикупио и систематизовао мноштво најразличитијих података до којих је долазио обилазећи све крајеве земље. Пишући о границама Црне Горе изложио је своје гледање на њихове природне, стратегијске и економске услове. На основу најважнијих елемената успио је да дâ потпун опис и окарактерише сваку зону узвишења, све планине и њи-хове и најмање огранке. У раду је описана свака равница, при-казан геолошки састав и минерална богатства. Сам је прикупљао податке о клими, такорећи започео је праксу хидрометеоролошке службе у Црној Гори, вршећи разна мјерења и биљежећи пада-вине (са малим прекидима за године 1879—1885). Обрађени су и подаци о водама (ријекама и језерима). Сређујући податке о флори и фауни нарочито се користио резултатима ботаничара. Ј. Пан-чића, Ј. Балдаћија и другом литературом. Користећи радове о Црној Гори објављене у иностранству и допуњујући и система-тизујући праћу до које је долазио сопственим истраживањима, Ровински је, допуњавајући рад, постигао значајне резултате и на овом пољу изучавања земље.²⁰

Купећи податке за географију Црне Горе, Ровински је био од почетка заинтересован за израду њене карте. Радећи на томе био је у могућности да искористи податке које су руски топограф-ски официри прикупљали од 1879. године. Послѣје њиховог тро-годишњег рада, од маја до краја октобра сваке године, војното-пографско одјелење главног штаба у Петрограду израдило је карту Црне Горе за њене школе. Премјеравања су вршена у циљу

* *La Turquie d'Europe*. 1840.

²⁰ Черногорія I, С. Петербургъ 1888, 1—318; Путовање др Б. Шварца по Црној Гори, ГЦ 1881, 20—23; Липска сталактитна пећина између Цетиња и Добрског Села, ГЦ, 1887, 37.

утврђивања граничних линија послје Берлинског конгреса. П. Ровински је у августу 1882. године, оцјењујући израђену карту, указао на тачност орографских и топографских података и више уочљивих недостатака. До прешака је морало доћи и због тога што је карта рађена далеко од Црне Горе, на основу података чија се тачност није могла одмах провјерити. Апеловао је на учитеље да забилеже и најмању запажену нетачност, како би друго издање карте било потпуније и боље.²¹ Наводи се да је Ровински много допринио раду руских картографа (сам је обрадио цијелу приморску нахију.²² Најзад је 1889. у Петрограду објављено ново издање карте (на основу података прикупљених 1860—1866. и 1879—1881) са догуднама П. Ровинског (размјер 1:294.000). Радећи на карти он се служио и подацима шесторице руских топографа (Н. Боршчанског (триангулација), А. Јефимова, В. Вармана, М. Маргевича, А. Красовског, Ј. Кадушкевича и И. Волкова). Његов систематски рад на упознавању Црне Горе био је од значаја и за израду њене прве стручније рађене географске карте.

Археолог

Организованија изучавања познатијих објеката из римскога доба деведесетих година (Салоне и др.) утицала су да се почне и са ископавањем Дукље. По налогу књаза Николе, Ровински је у првој половини 1890. године (укупно око 30 дана) вршио ископавања остатака овог познатог града. У првом реду етнолог, Ровински се одлучио и за оваква истраживања. У свом извјештају о постигнутим резултатима* приближно је указао и на степен очуваности овог споменика. — Легенде о Дукљи Ровински је објавио у чланку *Мировозрђние черногорского народа* (1887). Поред историјата града, описа рушевина, плана раскопавања свих страна паралелограма, проналажења основа римске базилике у дужини од 60 метара, преписа латинских текстова очуваних на десет камених блокова и других натписа, — извјештај садржи и податке о свим нађеним предметима (одломци статуа, хришћански знаци, новци — мједни и други из доба неколико римских царева, прстење, дјелови разног посуђа и друго). Мањи нађени објекти пренесени су на Цетиње и изложени у витринама Цетињске читаонице у чијем је саставу требало да се оснује музеј. Извјештају су били приложени нацрт основе базилике и план ископавања.

²¹ Р., *Нова карта Црне Горе*, ГЦ 1882, 34; МЦ—ЛС 1882, 24. III, 5. IV и 16. VI.

²² ГЦ 1885, 50. Напоменуто је да је Ровински у току седам година (1879—1885) вршио и несистематска посматрања временских прилика (*Черногория I*, 182—193).

* *Раскопка древней Дюклеи и Продолжение раскопки древней Дюклеи.*

Ровински је сматрао да је камен за ову древну грађевину вађен на Маљату и Медвјеђој глави (у Пиперима). Установио је да су многи камени блокови (и са натписима) већ узидани у куће које су подизане у непосреднијој околини. То се могло видјети на Крушевцу и, нарочито, у старом дијелу Подгорице.

Нема сумње, за вријеме овог првог и углавном несистематског ископавања остатака Дукље многошто је упропаћено (необзиривошћу при ископавању непокретних споменика и других објеката и одношењем новца, посуђа и др.). Свакако, први радови на откопавању овог непроученог објекта нијесу могли почети са 150—200 радника, колико их је тада радило, па, можда, да је радovima руководило и више познатијих археолога, а не сâм Ровински, који прије тога није ни био довољно познат као археолог-истраживач. Стручњаци данас тешко могу да изведу одређеније закључке из његове, како је речено, несистематски писане и недовољно прегледне публикације.²³ Али у Црној Гори бољег стручњака за оваква изучавања задуго није било.

Послије истраживања на Дукљи, Ровински је богатио знање о овом и другим споменицима културе од најстаријих времена. У посебној књизи свог обимног дјела *Черногорія* покушао је да изложи све до тада постигнуте резултате на откривању и упознавању локалитета са грчким називима, објеката из доисторијске епохе, споменика римског (у првом реду Дукље, потом Загорича, Златице, Медуна, Будимље, Улциња и др.) и српског периода (најстаријих манастира и црквишта), надгробних обиљежја (стећци на сјеверозападу земље) и, најзад, најпознатијих градова и градина (Соко-град, Иванбегов, Ободски, Јеринин, Балшин, Шћепанград, градина у Мартинићима). Читав рад је темељио углавном на познатим подацима. Знања о Дукљи употпунио је резултатима истраживања групе енглеских археолога (Munro, Anderson, Milne, Haverfield) који су 1896. године објавили књигу »On the Roman Town of Ducleu«. Користио се и радovima Мавра Орбинија, Марина Болице, српских етнографа и њихових сарадника у Црној Гори, радovima објављеним у *Гласнику Земаљског музеја* у Сарајеву, исказима појединаца и сачуваном традицијом. Овај рад представља и допуну његове прве књиге (о историји и географији земље). По прикупљеној грађи, иако не увијек изложеној са довољно система, и овај његов рад представљао је најпотпунији преглед најкарактеристичнијих археолошких објеката на територији Црне Горе.²⁴

²³ *Историја Црне Горе*, књ. I, Титоград 1967, 200.

²⁴ *Черногорія*, т. II, ч. 4, *Археологія*, С. Петербургъ 1909, 1—230.

Ровински као историчар

Тежећи да напише свеобухватно дјело о Црној Гори, Ровински је у првој књизи, последије *Географије*, објавио и *Историју Зете и Црне Горе* (од настанка зетске државе до почетка XIX вијека).²⁵ Као и у другим, па и каснијим радовима, настојао је да са што више докумената, непознатих или мање познатих извора, допуни познату и значајнију литературу. Истакао је да се у раду служио оним што су написали Василије Петровић, С. Милутиновић, М. Медаковић, А. Андрић, потом Вијала де Сомијер, Броњевски, М. Кол, Ленорман, А. Попов, Ј. Коваљевски, Г. Вилкинсон, Р. Сиптријен, Мармије, В. Караџић, Д. Милаковић и други, као и збиркама извора које су објавили Миклошич, М. Пуџић, Шафарик, Макушев и др. Његово интересовање и за нејаснија и тежа питања старије историје није престајало ни у завршним припремама рада за штампу. Накнадно нађени докуменат или поузданију верзију макар и неког преведеног текста, било о којој области живота, објављивао је у прилогу. Рано је писао (1882) о стању писаних споменика у Црној Гори (и преписци с венецијанским сенатом). Много се интересовао за *Љетопис Попа Дукљанина*. Највјероватније је да је то био и последњи његов рад у коме има „поред неких бистрих и добрих мисли, више крупних стварних прешака, што је последица недовољна познавања литературе о предмету”.²⁶ Задржавао је пажњу и на старим гробиштима, посебно на украсима пробова које је сматрао траговима богумила у Црној Гори.²⁷ Свакако недостаје студиознија анализа свега онога што је о овом питању до сада објављено. Интересовала га је и појава Ђорђа Кастриота (Скендербега) и, касније, крајем 1912, улога Албаније од Скендербега до последије Берлинског конгреса, *Цетињски летопис (Крусовољ)*,²⁸ документи из доба Црнојевића, о Ободској штампарији, о теократији у Црној Гори, о односима Црне Горе с Млетачком Републиком, Русијом и др. Објавио је више грамата, *Опис Скадарског санџака* М. Болице (1614) на руском језику, одјелке из радова В. Броњевског и др.

Одлуком одбора за прославу четиристогодишњице Ободске штампарије Ровински је, као његов председник, написао главни текст о овом крупном културно-историјском догађају и његовом значају на словенском југу. Ово је, уједно, и његов једини посебно штампани рад у Црној Гори. У њему је дао податке о мјесту и времену кад је штампарија радила, наводећи најважније претпоставке Шафарика (из 1842) и Караџева (из 1883. године).

²⁵ Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ Том I, С. Петербургъ 1888, 321—378.

²⁶ Ф. Шишић, *Летопис Попа Дукљанина*, Београд—Загреб 1928, 45—47.

²⁷ Др Н. С. Мартиновић, *Павле Аполоновић Ровински*, 220—221.

²⁸ *Цетињски летопис*, Цетиње 1962, предговор др Н. С. Мартиновића, стр. 7—8 и 15.

Учинио је осврт на штампарију која је можда постојала у Трговилу, потом на штампарије: Божидара Подгоричанина у Млецима, у Горажду, у Београду, у Рујанском манастиру, у Мркшиној цркви, у Милешеву, Грачаници и на Каменој Ријеци (у Старој Србији). Дао је и преглед података о књигама штампаним у штампарији которског властелина Јеронима Загуровића (XVI в.). Задржао се и на карактерисању *Осмогласника* (1493—1494), о коме је мало касније потпуније писао В. Јагић. Најзад је пажњу посветио главним оснивачима штампарија и штампарима (Ђ. Црнојевићу и Б. Вуковићу Подгоричанину, потом Макарију, Пахомију са Ријеке, Мојсију из Васојевића и др.). Рад Ровинскога је заснован углавном на познатим подацима.²⁹

Ровински је успио да о понеком питању старије историје саопшти више него неко прије њега, али он није био у могућности да постигне нешто више од потпунијег прегледа са мање или више грађе, интересантнијих података па и карактеристичних мишљења. Пошто би изложио праћу давао је и њену критичку оцјену. Старије ауторе допуњавао је сазнањима новијих, не понављајући оно што је раније речено. Дјело Д. Милаковића³⁰ сматрао је, рекло би се, основом свог рада о историји ове земље. То углавном и карактерише његов метод у писању овог првог већег дјела. Може се рећи да га је то, а тако је и сам мислио, ослобађало обавезе да врши специјална изучавања. Интересовање Ровинског за све што је сматрао да треба да дозна о Црној Гори морало је утицати и на његов начин рада као историчара. На примјер, пишући о значају битке на Косову, успио је да пружи интересантније осврте на све што је раније објављено о њој (пажњу му је задржавала друштвена структура српске државе; био је против тврђе о издајству Вука Бранковића, али ту мисао није образлагао јачим доказима). С друге стране, полазећи од становишта да готово није могућно раздвајати више наука које се баве човјеком, његовом прошлосту и животом уопште, у праћу за историју Васојевића (1889), на примјер, уносио је легенде, разна предања, податке из народних пјесама о сукобима и уопште односима с Турцима, уз нешто постојеће литературе о догађајима у овом крају. Ишао је мало даље од онога што су му прикупљали учитељи и свештеници. Тим донекле можемо објаснити и његов метод навођења понекад и непотребних појединости, употребе података, великих цитата и др. Могле би се дати примједбе и на његов начин систематизовања прађе, на његова схватања периодизације збивања и др. Доста брзо је утврђивао ток догађаја и опредјеливао се за начин извођења закључака.

Ровински је као историчар писао о Црној Гори с циљем да истакне главне карактеристике људи прије догађаја који су редовно били по нечему мање или више јасни и скоро увијек те-

²⁹ *Ободска штампарија и њен значај на словенском југу*, Цетиње 1893.

³⁰ *Историја Црне Горе*, Задар 1856.

шки и потресни. Тражио је, како каже, узроке појава и утврђивао јачину спољних утицаја. У ствари, сматрао је да га све то приморава да не пише историју, већ да сабира грађу за њу с циљем да јој да, по могућности, што приближнију оцјену и потребно освјетљење. Држао је да сачувани дипломатски акти, нарочито млетачки, најчешће не могу да послуже као поуздан доказ за утврђивање најважнијег у одређено доба међусобних односа. Увијек је одавао дужно поштовање заслужној личности. Историчара је цијенио на основу његовог односа према укупном животу народа у прошлости, а не према субјективним и случајно стеченим утисцима о најважнијем у његовом развојку.³¹

Двије године по објављивању *Историје Зете и Црне Горе* (1888) истакао је да је био свјестан тога да може да да „само материјал”. Уједно је обраћао пажњу на чињеницу да је, прикупљајући грађу за ову књигу, био удаљен од свијета науке, проводећи живот номадски, да је до ње могао доћи у Русији и за вријеме кратког боравка у Бечу. Болест га је спријечила да се користи књижним фондом у Загребу. Пошто није имао нове праће могао је да напише само оно што је било могућно на основу познавања последица појединих догађаја, оно што је можда могло више да значи у одређивању судбине земље о којој се ипак нешто дознавало и на основу постојеће литературе (Милаковићевог рада и др.). Сматрао је да је о догађајима из прошлости Црне Горе писао само оно што је било особито важно за етнографију. Истицао је да на текст о историји треба гледати као на дио књиге а не као на посебан рад који би по свему био „научни спис”. Био је увјерен да му за тако замишљен рад није била потребна „велика научна спрема”, па ни веће позивање на дјела других. Најзад, Ровински је мислио да „само треба имати способност пажљиво посматрати и непристрасно судити, а толико је автор држао себе да је способан и компетентан”.³²

У програму писања историје Црне Горе Ровински је нашао за потребно да период 1830—1851. године обради у монографији о Петру II Петровићу Његошу, објављеној 1889, одмах послје појаве *Историје Зете и Црне Горе* (1888).³³ У предговору је учинио критички осврт на рад П. А. Лаврова *Петр II Петровић Његош, владика Черногории и его литературная дѣятельность*, објављен у Москви двије године раније (1887). Ровински је уважавао значај прве монографије, али је настојао да у својој да извјесне допуне и учини неке исправке. Чињеница је да је Лавров имао на располагању знатно више докумената него Ровински (лични архив књаза Николе и архив руског конзулата у Дубровнику). И поред употребљивости праће, личност Петра II у првој моногра-

³¹ Черногорія, I, 334—335

³² Отворено писмо *Гласу Црногорца* (поводом недозвољеног преводјења из *Историје Зете и Црне Горе*), ГЦ 1891, 13.

³³ Черногорія I, 321—378.

фији није добила одговарајућу улогу. И начин служења грађом у томе је свакако доста значајно. У овој запаженој књизи писано је о Црној Гори прије доласка на власт Петра II, о првим успјелим годинама његове владавине, потом о периоду познатом по тешкоћама, разочарањима и напорима изграђивања политичке тактике (1836—1848), о посљедњим годинама управљања, његовој болести и смрти. У монографији је поменуто више мишљења о Његошу и дат закључак о личности и њеном историјском значају. Најзад, допуне и прилози садрже неколико интересантних података (родослови И. Вукотића, расписи, писма и пјесме).

Ровински је прилично критички писао о Његошу и Црној Гори његовог времена. Упоредио је и изворе о понеком догађају. У припремању монографије користио се дијелом докумената чуваних у руском конзулату у Дубровнику. Служио се и мање или више значајнијом литературом о Његошу (дјелима М. Медаковића, Д. Милаковића, Ј. Ненадовића, В. Крчевића, М. Костића, као и Вилкинсона, Ј. Ковалјевског, С. Роберта, Ленормана, Мармијеа и других). Чудио се некритичким схватањима појединих од тих аутора. На примјер, није могао да разумије како Медаковић, Н. Дучић и други нијесу били у стању да објасне Његошеву продају манастира Мајине и Стањевићи, који су били на територији Аустрије с којом је требало да се изврши разграничење (прво у црногорској историји).³⁴

У цјелини гледајући, монографија П. Ровинског о Петру II Петровићу Његошу представља корак напријед у раду на упознавању ове личности, прије свега по значају који је она имала у животу и борби Црне Горе. Сматрамо да је овим својим дјелом Ровински видније дошао до изражаја као историчар. Касније је то било од значаја и за рад других.

Ровински је и раније налазио за потребно да пише о Његошу. Објављујући неколико његових писама, нађених у руском конзулату у Дубровнику, Ровински је критиковао Ј. Гагића, руског конзула, преко кога је Његош одржавао везу с Русијом, због тога што није разумијевао црногорског владара и његов рад у неготовљим условима земље.³⁵ Касније се осврнуо на најважнија дјела у којима је било ријечи о Његошу и Црној Гори. Поред поменутих у монографији узети су у обзир С. Вуловић, Ј. Томановић, потом Биасолето, Ебел, Кол и А. Попов.³⁶

³⁴ Критика монографије била је углавном позитивна (*Нова Зета* (Цетиње) 1890, 151—152; *Јавор* (Нови Сад) 1890, 222—223, 287—288; *Српски глас* (Загреб) 1890, бр. 13; *Домаћи пријатељ* (Београд 1890, бр. 6; ГЦ 1890, 14.

³⁵ П. А. Ровински, *Владика Петар Петровић Његош и Ј. Гагић, руски конзул у Дубровнику*, *Јавор* 1886, 11—18, 47—52, 75—78, 111—114, 141—144, 175—180, 203—208, 271—275, 305—308.

³⁶ П. Ровински, *Владика црногорски Петар II по одзивима странијех писаца*, *Књижевни лист* 1902, 53—57, 85—89, 117—121, 150—155, 221—226.

Преглед развитка државе од 1851. до 1907. године Ровински је написао на основу дијела докумената добијених од В. Пасека, руског конзула у Дубровнику (друпи су му били недоступни), објављених података и, за касније вријеме, оним што је нашао у разним службеним актима.³⁷ Раније је Ровински написао чланак о политичким односима Црне Горе и Италије (на самом почетку успостављања међусобних тјешњих веза).³⁸

У свом посљедњем раду Ровински закључује да је установљењем Правитељствујушег сената, стварањем јединства племена које је постигао Петар II, у ствари почео развитак државног живота у Црној Гори. Уз ту тврдњу напоменуо је да за преко три стотине година у Црној Гори није постојала државна организација. Очигледно је да се у овој својој књизи Ровински критички однио према свом ранијем мишљењу, изложеном у полемици са Иларионом Руварцем (1900), према коме је ова земља била непрекидно организована као независна држава. Проглашење књажевине (1851), за које је доста заслужен и Петар II, представљало је крупан догађај за даљи живот земље. У дјелу књаза Данила, првог аутократе у Црној Гори, Ровински је уочавао почетак нове фазе у развитку централне државне власти као изванредно важног чиниоца и у рјешавању питања везаних за будући положај, проширење територије, независност и међународно признање земље. У приказивању развитка до 1907. године Ровински је обратио више пажње на неке значајније догађаје, на крупније и данас сложеније проблеме за историчара (догађаји у вези и последице проглашења књажевине, источна криза, реформе, борба за устав и др.).³⁹ Проглашењем устава (1905) није дошло до промјене двадесет и пет година учвршћиваног књажевог самовлашћа. На крају су дотакнута и нека питања из области државне статистике (о становништву и финансијама). Радом су обухваћени догађаји до коначног повратка ауторовог у Русију (1906). — Можемо прихватити периодизацију Ровинскога (почињање књиге догађајем проглашења књажевине), али не и њену структуру у цјелини. Књига је оптерећена непотребним појединостима, препричавањем закона (ОИЗ и других), дужим цитатима, наводима стихова и др.

³⁷ П. Ровинский, Черногория III, Государственная жизнь (1851—1907), Петроградъ 1915, 1—510.

³⁸ Черногория въ исторіи и литературѣ Италіи и ить взаимное политическое положеніе, Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, отд. 2, том СССХІІ, № 8, С. Петербургъ 1897, 207—242.

³⁹ Раније је писао о реорганизацији управе последице Берлинског конгреса, Имовинском законнику и реформама (Въ новыѣхъ владѣніяхъ Черногоріи, Русская мысль 1883, 7—8, 180—211; Имущественный законникъ Черногоріи 1888 года и его отношеніе къ народной жизни и обычному праву, Юридич. Вѣст. 1892, № 10; Реформы въ Черногоріи. До войны 1876—78. Послѣ войны. Реформы и законодательная дѣятельность новѣйшаго времени (1902/3), С. Петербургъ 1904.

О основним, средњим и стручним⁴⁰ школама писао је углавном на основу објављених података, служећи се Костићевом књигом о школама у Црној Гори, штампаним расписима и наредбама Министарства просвјете и Главног школског надзорништва (циркулари, Глас Црногорца, зборници, Просвјета). Ровински је за овај рад могао имати на располагању и службена акта и школске извјештаје.

У овом свом посљедњем раду дао је и преглед живота цркве у Црној Гори, почевши од зетске епархије у XIII вијеку. Наведени су и главнији подаци о Барској архиепископији и послје 1878. године. Ту је и осврт на вјерску организацију мухамеданаца. И текст о просвјети и црквеним организацијама писан је без студиознијег улажења у проблеме који су се могли уочити без много тешкоћа. Има разлога да се каже да је посљедњи дио обимног дјела П. Ровинскога његов слабији рад о Црној Гори.

Полемичко у дјелу П. Ровинског о питањима црногорске историје

И послје објављивања *Историје Зете и Црне Горе* (1888) Ровинскога су интересовала поједина питања из старије прошлости ове земље. На то су га подстицали, прије свега, радови Илариона Руварца у којима се критички односио према оцјенама неких догађаја. Критикујући Руварчеву тврдњу да је у јурисдикцији цетињске митрополије била само Црна Гора и Приморје, а не и Зета, као и мишљење да је митрополија пренесена на Цетиње из Крајине, а не с Врађине, Ровински се ослањао на податке из Крусовоља И. Црнојевића.⁴¹ Новим подацима и анализом познатих побијао је Руварчево мишљење и о манастирима у Скадарском језеру.⁴² Појава Руварчеве *Монтенегрине* (1899) и Томановићеве критике у *Бранковом колу* исте године подстакла је Ровинског да напише расправу „*Черногорская история передъ судомъ архимандрита Илариона Руварца*“.⁴³ Критика се односила на Руварчево доказивање да Црна Гора за вријеме владика није била независна, да владика Данило није био господар црногорски (како стоји на његовом гробу на Орловом крсту) и да је до истраге потурица дошло раније (1687) него што се мисли. — Одлазак владике Пахомија у Цариград ради риболова Цетињског

⁴⁰ Радоје је писао о Женском институту на Цетињу (*Современная летопись. Дѣвичій институтъ Императрицы Маріи въ Цетинѣ. Журналъ Министарства народнаго просвѣщенія, часть ССLXXI, отд. 4, октябрь 1890, С. Петербургъ*).

⁴¹ Р—ц, К чланку „Владике зетске и црногорске“, објављен у *Просвјети* 1892, 13—23, *Просвјета* 1893, 129—137.

⁴² И. Руварац, *Српски манастири у Скадарском блату*, *Просвјета* 1894, 421—425, 475—479, 530—540, 645—657.

⁴³ *Журналъ Министарства народнаго просвѣщенія, апрѣль 1900*

и Комског манастира (1568), позивање турскога кадије од стране владике Мардарија да суди спор с Хумцима (1638) и обраћање Ђисариона Бајице млетачком генералном провидуру не мора да значи, по мишљењу Ровинског, да Црна Гора није била независна и да у њој није било никакве власти. У одговорима Руварцу критикован је начин употребе утврђених чињеница, олако доношење коначних закључака и одабирање постојећих докумената према раније означеном циљу који је аутор (Руварац) требало да постигне.⁴⁴ Има интересантности у текстовима којима Ровински објашњава појаве и њихове посљедице, околности под којима се живјело у Црној Гори, одлике турске власти и односе према њој, промјене у положају, тактици и облицима отпора њеној сили. Обраћао је пажњу и на положај Црне Горе између Турске и Млетачана, у вријеме различитих односа између њих до краја XVIII вијека. У расправи се чешће служио мишљењем Макушева. С друге стране, Ровински је превиђао карактеристичне појединости које су му морале више задржавати пажњу. Дâ се закључити да није уочавао разлике у положају који је Црна Гора имала у спољнополитичким и унутрашњим односима крајем и у почетку XIX вијека. То је свакако уочљивија слабост П. Ровинског као једног од историчара Црне Горе тога периода.

Етнографска истраживања

Скоро десет година по објављивању прве књиге о Црној Гори (географија и историја до краја XVIII вијека) Ровински се спремао да објави рад из области етнографије. По свему се види да је проблема било више него могућности да се важнији од њих потпуније изуче. И за искуснијег етнографа, какав је могао бити Ровински, изучавање друштва у Црној Гори представљало је, без сумње, доста велико искушење. Чињеница је да је овој области науке, коју је у ствари требало да афирмише, обраћао пуну пажњу, посвећујући јој двије књиге свога обимног рада о Црној Гори (осамнаест глава), излажући етнографску грађу од племенског састава становништва до смисла за фантазију и општроумље. Има разлога да се закључи да је на овом пољу изучавања тежио да постигне више него на другим. Свакако је за то имао највише воље и спремности. Нема сумње, упознавање народа био је најважнији задатак П. Ровинскога. На том је послу захватао и више различитих проблема, сматрајући да се тешко може наћи граница између наука које се баве проучавањем народа и човјека. Ровински је налазио за потребно да у почетку овога рада наведе познатије етнографску литературу у свијету. Може се рећи да су основни принципи од којих је полазио у изучавању овакве тематике у Црној Гори приближно одговарали нивоу истраживања у

⁴⁴ Ровински Руварцу, ГЦ 1900, 27, 28, 30.

већим европским земљама. Прије свега, указивао је на значај материјалних услова живота људи и узроке промјена у развитку њих самих и организације њиховог друштва.

Пишући о племенском саставу становништва, Ровински је на свој начин изложио историју сваког племена.⁴⁵ Писао је о Црногорцима као Србима јужнога говора, указујући на разлике међу племенима, на племенску сложеност Катунске нахије. Наводи и мишљења разних аутора о насељавању Старе Црне Горе. У расправљању овог питања служио се и руском литературом. Настојао је да залази у суштину црногорског племена, у његову структуру, организацију и најважнија обиљежја, Интересовао га је однос племена и територије на којој се оно налази. Усвајао је Богишићево мишљење да племе има више територијално него сродничко значење. Служећи се најпознатијом свјетском литературом о племену, упоређивао је правну праксу у црногорском племену са оном у племенима других народа. Ровински је тежио да обогати и терминологију о племену и његовим основним елементима. — У цјелини гледајући, Ровински је у расправљању о овом карактеристичном друштвено-историјском феномену у Црној Гори упористички врло корисну грађу (традицију и понегдје докуменат) и извршио интересантна упоређења. За значајније резултате изучавања црногорског племена (са разликама по условима формирања у Старој Црној Гори и Црногорским Брдима) требало је имати и више извора и новијег у методу истраживања.

Пуну пажњу ангажовала му је и породица (појам, састав, бројност, односи чланова, брачни и имовински односи у њој, породични и друштвени положај жене и др.). Искрпно је писао о индивидуалности Црногорца са свим његовим својствима (физички и морални тип).⁴⁶ Писао је такође о кући (унутрашњи и спољни изглед), народној ношњи, пићу и храни, мјерама и монети, земљорадњи, сточарству, домаћој радиности, средствима превоза, лову и риболову, забавама и др.⁴⁷ Изложеном грађом (са доста примјера) и употријебљеном литературом Ровински је успио да (у виду прегледа о појединим питањима) донекле омогући и извјесна закључивања.

Ровински је од почетка настојао да упозна људе у Црној Гори, услове њиховог живота и психичку конституцију. Ради пуну нијег разумијевања особина становништва полазио је од ратовања и свега онога што су она морала значити у животу и схватањима

⁴⁵ Напомињемо да је о Његушима писао раније (*Русская Мысль* 1881, № 1, Москва). Објавио је и рад *Нови подаци за опис и историју Мркољевића у Барском округу* (Просвјета 1894, 312—314, 367—371).

⁴⁶ Она је и раније привлачила пажњу Ровинског (*Черногорец и Черногорка*, по поводу књиге И. Ю. Поповича—Липовца *Россия и Черногория со времени Императора Петра I*, Журналъ. Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ 1883).

⁴⁷ *Черногорія II*, ч. 1. С. Петербургъ 1897, 1—778.

људи у њиховој дугој историји борбе за опстанак и слободу. За упознавање начина борбе (и као појединаца) и наоружања служио се и подацима из народних пјесама (познатих и које је сам прикупљао). Први рад на ову тему (други о Црној Гори уопште) објавио је 1880. године.⁴⁸ Први већи рад из ове области садржи грађу карактеристичну за упознавање погледа Црногораца на свијет.⁴⁹ Анализу појма народног погледа на свијет вршио је на основу прикупљене етнографске грађе. У раду се задржао на способности људи да посматрају органски и неоргански свијет и разне небеске појаве, да схватају духовно и натприродно. Добијени подаци су га подстицали на разна упоређења и интересантна запажања. Сматрао је да пословице треба објављивати по проблемима, а не по азбучном реду, како је раније рађено.⁵⁰

Најзад је, у посебној књизи свога дјела *Черногорія*, систематизовао сву прикупљену грађу у вези с ратом, обичајима и обредима, обраћајући пажњу на правне обичаје, побратимство и кумство, на имовинске односе и начин регулисања неког од њих, на уговоре о миру, праву азила (склањање под кров), на крвну освету, умире, судове, истрагу, казне и законодавство. У књизи су изложени и раније објављени подаци о погледу Црногораца на свијет, као и карактеристични видови фантазије и примјери оштроумља.⁵¹

Уз грађу коју је Ровински сâм купио употријебљена је и она сачувана у народним пјесмама и забиљежена на други начин, углавном објављена. — У дјелу Ровинског грађа је потпуније прикупљена и донекле систематизована, што је свакако значајно, али на темељу ње још није могао бити написан студиознији рад о животу и односима у Црној Гори.

У току првих година рада на упознавању земље и народа Ровински је увидио потребу прикупљања многих незабиљежених пјесама различите садржине. За народно стваралаштво био је посебно заинтересован и као филолог. О пјесмама записаним у Васојевићима објавио је, у ствари, свој први састав на српском језику (1884). Уз више пјесама о разним догађајима саопштио је и неколико њихових карактеристика. Мотиви су им углавном сукоби с Турцима. Изложени су услови њиховог настанка и дата најважнија објашњења о поменутих лицима, догађајима и односима. Поред понечег новог за историју племена, оне садрже и по-

⁴⁸ *Черты изъ боевой жизни Черногоріи, Русская Мысль 1880, № 5 и 6, Москва.*

⁴⁹ *Мировоззрѣніе черногорскаго народа, С. Петербургъ 1887.* Рад је читан на сједници Одјељења Географског друштва (за етнографију), чији је Ровински био члан сарадник, крајем јануара 1886. године. Двије године касније, *Глас Црногорца* га је објавио у преводу (ГЦ 1888, 9—17, 19—21, 23 и 24); П. Ровинскій, Праздникъ крестнаго имени въ Черногоріи, *Русская Бесѣда 1895, № 1.*

⁵⁰ Види: др Н. С. Мартиновић, *Павле Аполоновић Ровински.* 214—219.

⁵¹ П. Ровинскій, *Черногорія т. II, ч. 2, С. Петербургъ 1901, 1—646.*

датке о наравима људи и времену од њиховог доласка из Лијеве Ријеке у долину Лима. Пјесме не представљају нешто особито по композицији, језику, поезији и облику стиха. Неке од њих су биле записане невјештом руком од невјештог пјевача, како каже Ровински. Од појединаца је записивао по неколике (Милана из Доње Ржанице, Ђорђа Ђукића и Митра Дедовића).⁵²

Десет година касније, Ровински је припремио друго издање *Српског огледала* с допунама. До одређене мјере обраћао је пажњу подацима народних пјесама, али је успијевао да утврди и противурјечности међу њима. Упоредивао је верзије пјесама и предања као и вријеме настанка неких од њих (понекад као дјела писменог човјека). Сматрао је да утврђени догађај пјесме треба да утиче и на хронологију. Допуштао је уношење новог по Буковој пракси према Копитару, Шафарику и Миклошичу (и у форми, без икаквог преиначавања). У издању су дотјеране дијалекатске особености текста. Пјесме су распоређене по поменима црногорских племена, потом Турака, Арбанаса и црногорских ускока.⁵³ Његово интересовање за народну пјесму није ни касније престајало — објављивао је стихове о догађајима у Полимљу, које му је саопштио Осман Абдулах из Гусиња. Уз њих су и објашњења мање познати ријечи.⁵⁴

Најзад је Ровински нашао за потребно да припреми посебну књигу пјесама (трећу посвећену етнографији Црногораца). У њој је покушао да систематски изложи прикупљено народно стваралаштво (сматрао је да за потпунији успјех оваквог рада треба организовати више људи способних да се оваквом грађом јављају у часописима, који су 1902. године престали да излазе). — У својој посљедњој и најобимнијој збирци Ровински је изложио опште карактеристике прикупљених пјесама. Највећи дио њих добио је од неколика лица (дјевојке Стојане, кћери свештеника Милића, и њене удате сестре Симоне Радоњић у Васојевићима, удовице Марице Горове из Цетиња и Зака Рогошића из Подгорице). Збирка садржи осам врста лирских пјесама (и са епским садржајем) и четири групе епских, међу којима највише о борбама Васојевића. Неколике су биле раније објављене. Анализом је неке од њих упоређивао са пјесмама из збирке Качића Миошића. Потом је писао о језику пјесама, нагласку, фонетици, образовању и промјени ријечи (на примјерима стихова). Указивао је и на разлике у говорима појединих мјеста, на сличности с руским језиком и његовим говорима, на позајмице из страних језика. Интересовала су га и лична имена, као и топографска тер-

⁵² П. Ровински, *Пјесме из Васојевића*, Црногорка 1884, 45—47, 87—89, 82—84, 99—100, 106—108, 135—136, 144, 150—151, 158—159, 167—168.

⁵³ П. Ровински, *Српско огледало*, Цетиње 1895, друго издање; Лука 1895, 499—504 531—538, 563—571; види и: др Н. С. Мартиновић, *Павле Аполонковић Ровински*, 226—227.

⁵⁴ П. А. Ровински, *Бојеви у Полимљу*, Књижевни лист 1902, 33—41.

минологија. На крају је израдио рјечник мање познатих ријечи са потпунијим значењем и назнаком мјеста у којима су се могле чути.⁵⁵

Прикупљене лирске и епске народне пјесме представљају његово врло значајан допринос упознавању народног стваралаштва у Црној Гори. Благодарећи његовом прикупљачком раду, највећи дио тих пјесама сачуван је тако рећи у посљедњем тренутку. Ровински је прикупљао тамо гдје Вук прије њега није допирао, ни помоћу својих сарадника. Карактеристично је и његово категорисање прикупљених пјесама. Свакако су важне и његове напомене, као и прилози уз њих. Нема сумње, ово је изузетнији рад на овом пољу код нас уопште. То је једно од најважнијих дјела овог аутора о Црној Гори.

Библиограф

Изучавајући Црну Гору, Ровински је од почетка морао да обраћа велику пажњу на литературу о овој земљи. Било му је јасно да мора што прије утврдити мјерила на основу којих је требало прикупљати неопходне податке и оцјењивати вриједност оних који су били објављени у дјелима различитог значаја. У ствари, Ровински је међу првим истраживачима у Црној Гори морао да испрађује свој критички однос и према панегирицима и према памфлетима о њој. Радове објављене на разним језицима и о догађајима новије црногорске историје морао је консултовати и због тога што није имао на располагању ни сачувану архивску грађу која се налазила на Цетињу. Своје мишљење о поузданости података нађених у разним књигама износио је у радовима које је писао или у посебним приказима интересантнијих дјела која су наилазила на шири одјек. У својим приказима, објављиваним у *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, у *Просвјети*, ријетко у *Гласу Црногорца* и другдје, уз информације о дјелу, давао је и критичке осврте са жељом да људе који су се бавили књигом, првенствено у Црној Гори, што више упозна са оним што се о њиховој земљи објављује у разним европским центрима. Из његових објављених радова и на основу података за дјела која је припремао јасно се види да је систематски пратио библиографију о свим питањима и најстарије историје Црне Горе и сусједних крајева на свим језицима, да је дјела набављао и њима се мање или више служио. Чињеница је да је Ровински био у могућности да се критички осврће на многе књиге које су у другим земљама објављиване о Црној Гори. Давао је примједбе и на радове издате у Београду. И по овој његовој активности да се видјети, упоређивањем мишљења разних аутора о важнијим питањима црногорске историје и познавањем до-

⁵⁵ П. Ровинскій, Черногорія т. II, ч. 3, С. Петербургъ 1905, 1—687.

ступних архивских извора, од којих је неке и објавио, да је Ровински најчешће добро познавао област коју је с великим интересовањем изучавао. Приказујући књигу давао је и карактеристику рада на њој, указивао на тачност или нетачност наведеног податка, на начин употребе докумената, на структуру рада, — на укупни значај дјела за историјску науку. Нарочито се служио радовима Милаковића, Јастребова и др. Нема сумње да је Ровински са више учености и познавања литературе и неких извора о Црној Гори прилазио разјашњавању појединих питања него други (М. Драговић, Ј. Томановић). И у овом погледу П. А. Ровински заузима угледно мјесто у историографији о Црној Гори.

Објављивање радова

Радови П. Ровинског објављивани су као публикације различитих научних установа и организација, као већа посебна издања, као прилози у часописима и, најзад, као краћи написи у листовима. Најпознатије му је издавало Одјељење руског језика и књижевности Царске академије наука у Петрограду,* по чијем је плану свакако и изучавао Црну Гору (географију, историју, етнографију, археологију и савремени положај). Већи радови су му штампани као посебна издања *Сборника*, а мањи у књигама *Извѣстия*. Мање су му радове објављивали: Руско географско друштво, чији је био сарадник, Петроградско словенско добротворно друштво (као посебно издање и као прилог у свом органу), *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія* (у различитим одсјецима, према тематици), *Юридическій Вѣстникъ*, *Русская Мысль*, *Русская Бесѣда*, *Новое Время*, *Русь*, *Славянскія извѣстия*, *Извѣстия Имп. Русскаго Географическаго общества*. Најважнија дјела објављивао је на руском језику. У црногорским часописима и листовима излазили су му мањи прилози, најчешће полемички, преводи из већих необјављених или тек на руском објављених радова, критички осврти на значајније књиге, библиографски прилози и биљешке о путовању по Црној Гори. Само рад *Ободска штампарија и њен значај на словенском југу* посебно је објављен. Краћи чланци су му штампани у *Црногорки*, *Новој Зети*, *Просвјети*, *Лучи*, *Књижевном листу* и *календару Грлици*, а ситнији прилози најчешће у *Гласу Црногорца*. Мањи радови су му штампани и у *Јавору*, *Летопису Матице српске* и *Отаџбини*. — Неке мање прилоге објављивао је под псеудонимима Р, Р—ц и Х.

Подаци о најважнијим радовима П. Ровинскога узети су из њих самих, потом из *Огледа библиографије о Црној Гори на страним језицима* П. Шоћа (Београд 1948), *Библиографије о Његошу* др Љ. Дурковића-Јакшића (Београд 1951), *Прегледа штампарско-*

* *Черногорія* I, II 1—4 и III.

-издавачке дјелатности 1494—1954 (Цетиње 1955), Библиографски података о Црној Гори и Боки Которској (Цетиње 1957), Љетописа попа Дукљанина Ф. Шишића (Београд — Загреб 1928), Увода Цетињском летопису (Цетиње 1962), из Просвјете, Луче и Гласа Црногораца.

Познато је да је П. Ровински у Петрограду био запажен и као предавач о разним питањима из историје и живота Црне Горе, 1886. године и касније (у организацији Славјанског благотворитељног общества, друштва географа и етнографа и др.).

Најважнији и најпознатији радови П. Ровинског о Црној Гори

- 1 *Очерки Черногоріи, Русская мысль* 1880, № 1, Москва. (П. Шоћ, *Оглед библиографије о Црној Гори на страним језицима*, Београд 1948, 2160).
- 2 *Черты изъ боевой жизни Черногоріи, Русская мысль* 1880, № 5 и 6, Москва. (П. Шоћ, *Оглед библиографије о Црној Гори*, 2155).
- 3 *Нѣгуши, Русская мысль* 1881, № 1, Москва. (П. Шоћ, *Оглед...*, 2158).
- 4 *Путовање др Б. Шварца по Црној Гори* (од 21. априла до 10. маја 1881), *Глас Црногорца* (ГЦ) 1881, 20, 21, 22, 23.
- 5 *Грађа за историју богумила у српским земљама, Отаџбина* 1882, 329—351, превод с руског М. Ј. Шливића (др Н. С. Мартиновић, *Павле Аполоновић Ровински*, 220).
- 6 *О современномъ состояніи письменныхъ памятниковъ въ Черногоріи. Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, часть ССХХІХ, отдѣлъ 2, С. Петербургъ 1882. (П. Шоћ, *Оглед...*, 2159).
- 7 *Нова карта Црне Горе за школе* (ГЦ 1882, 34) Израдило војногеографско одјелење у Петрограду).
- 8 *Черногорецъ и Черногорка. По поводу книги И. Ю. Поповича—Липовца „Россия и Черногорія со времени Императора Петра I“.* Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ 1883 (П. Шоћ, *Оглед...*, 1997).
- 9 *Въ новыѣхъ владѣніяхъ Черногоріи. Русская мысль* 1883, кн. VII, 180—211 (П. Шоћ, *Оглед...*, 2166).
- 10 *Отношенія между Россіей и Черногоріей при владѣніяхъ Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, часть ССХХІХ, отдѣлъ 2, С. Петербургъ (П. Шоћ, *Оглед...*, 2161).
- 11 *Прѣсме из Васојевића, Црногорка* 1884, 45—47, 57—59, 82—84 99—100, 106—108, 135—136, 144, 150—151, 158—159, 167—168 (Цетиње).
- 12 *Владика Петар Петровић Његош и Ј. Гагић, руски конзул у Дубровнику* (са владичиним писмима из архива руског конзулата у Дубровнику). *Јавор* 1886, 1, 11—18; 2, 47—52; 3, 75—78; 4, 111—114; 5, 141—144 6, 175—180; 7, 203—208; 9, 271—275; 10, 305—308.
- 13 *Значеніе правленія владыкъ въ исторіи Черногоріи. Извѣстія С. Петербургскаго Общества* 1886, № 4 и 5 (П. Шоћ, *Оглед...*, 2168).
- 14 *Мировоззрѣніе черногорскаго народа. С. Петербургъ 1887, Извѣстія Имп. Русскаго Географическаго Общества*, т. XXII, (П. Шоћ, *Оглед...*, 2157).
- Поглед Црногорца на свијет* (у превјуду) (ГЦ 1888, 9—17, 19—21, 23 и 24).
- 15 *С Цетиња на Петине* (једна година изван Црне Горе), (ГЦ 1887, 6—9).
- 16 *Поводом брошуре Ф. Миклошича »Die Serbischen Dynasten Crnojević«* (ГЦ 1887, 11, 12).
- 17 *Пут на Иван-град* (са Н. Т.), ГЦ 1887, 36, 38

18 Липска сталактитна пећина између Цетиња и Добрског Села (ГЦ 1887, 37).

19 Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ. Географія. — Исторія. — Этнографія. — Археологія. — Современное положеніе. Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. акад. наукъ. Том I, С. Петербургъ 1888.

20 Карта княжества черногорскаго. Составлена въ военнотопографическомъ отдѣлѣ главнаго штаба по съемкамъ 1860—1866 и 1879—1881 годовъ въ дополненіа по свѣдѣніямъ П. А. Ровинскаго 1889. Масштаб 1:284.000 (63 × 51).

21 Петръ II (Раде) Петровиѣ Нѣгошъ владыка черногорскій (1830 — 1851). С. Петербургъ 1889. (Изданіе с петербургскаго славянскаго благотворительнаго общества).

22 Цетиње (1489—1889), Грлица (Цетиње) за 1889.

23 Смисао и значење теократске владавине у Црној Гори, Просвјета (Цетиње) 1889, 48—55.

24 Значај битке косовске, Просвјета 1889, 112—116.

25 Грађа за историју Васојевића, Нова Зета (Цетиње) 1889, 151—154, 238—240, 340—343, 377—381, 453—460.

26 Раскопка древней Діоклеи, произведенная по указанію и на счетъ его Высочества черногорскаго князя Николая (отъ 22-го января до 11-го февраля 1890 г.) Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія (июль). С. Петербургъ 1890.

27 Продолженіе раскопки древней Діоклеи (отъ 16-го апреля до 8-го мая 1890 г.) — Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія С. Петербургъ 1891.

28 Современная лѣтопись. Дѣвическій институтъ Императрицы Маріи въ Цепинѣ. Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, часть ССLXXI, отд. 4, С. Петербургъ 1890 (П. Ш о њ, Отглед. . . , 2156).

29 Црна Гора (у неодобремомъ преводу Д.—Б.). ГЦ 1891, 6—12, 14—17.

30 Отворено писмо „Гласу Црногорца“. ГЦ 1891, 13 (Поводомъ објављивања (у преводу) дијелова изъ књиге Черногорія I безъ ауторове дозволе).

31 Имущественный законникъ Черногоріи 1888 года и его отношеніе къ народной жизни и обычному праву. Юридич. вѣстн. 1892, № 10 (сепарат) (Библиографски подаци о Црној Гори и Боки Которској, књ. I, св. 1, Цетиње 1957, 112 и 113, издање Централне библиотеке).

32 К чланку „Владыке зетске и црногорске“. Просвјета 1892, 129—137.

33 Ободска штампарија и њен значај на словенскомъ југу. Издао Одбор за прославу четирисотогодишнице Ободске штампарије, Цетиње 1893.

34 Нови подаци за опис и историју Мркојевића (у Барском окружју). Просвјета VI 1894, 312—314; VII, 367—371 (објављено под псеудонимом Р-ц).

35 Dr V. Jaguh, Der erste Cetigner Kirchendruck vom J. 1494. Wien 1894. Прославна споменица 280—284.

36 Праздникъ крестнаго имени въ Черногоріи — Русская бесѣда 1895, № 1. (П. Ш о њ, Отглед. . . , 2163).

37 Прилози за библиографију Црне Горе у прошлој 1895 години, Просвјета 1896, 128—135, 320—328 (Радови К. Хасерта, Јб. Фирера, Ј. Адамца, Х. Ангела, И. Горице и Р. Кокела).

38 Прилози библиографију Црне Горе у 1895 години, Просвјета 1898, 225—226, 293—296, 349—352, 397—400, 448—450 (Радови А. Авелота, К. Шетвића, Ђ. Стратимировића, А. Александрова).

39 Српско огледало (друго издање), Цетиње 1895, Луча (Цетиње) 1895, 499—504, 531—538, 563—571.

40 Черногорія въ исторіи и литературѣ Итали и ихъ взаимное политическое положеніе. — Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія отд. 2. Томъ ССХХII, № 8, стр. 207—242. С. Петербургъ 1897 (П. Ш о њ, Отглед. . . , 2154).

41 Черногорія, томъ II, часть 1. С. Петербургъ 1897. Сборникъ отд. русскаго языка и словесности имп. акад. наукъ. Томъ LXVIII.

42 *Додатак к опису манастира Добриловице*. Просвјета 1898, 643—644 (вјероватно је и овај текст под псеудонимом Х написао П. Ровински).

43 *Черногорская исторія нередѣ судомъ архимандрита Илариона Руварца* (по поводу сочиненія Montenegrina). Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, апрель 1900 г.

44 *Вопросъ о Босній и Герцеговинѣ въ литературѣ и дѣйствительности*. Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, 1900 (ГЦ 1900, 45).

45 *Черногорія* томъ II, часть 2. С. Петербургъ 1901.

46 *Бојеви у Полимљу*. Книжевни лист (Цетиње) 1902, 33—41.

47 *Владика црногорски Петар II по одзивима странијех писача*. Книжевни лист 1902, 53—57, 85—89, 150—155, 221—226.

48 *Реформы въ Черногоріи. До войны 1876—78. Послѣ войны. Реформы и законодательная дѣятельность новѣйшаго времени* (1902/3). С. Петербургъ 1904 (Библиографски подаци о Црној Гори и Воки Которској књ. I, св. 1, Цетиње 1957, 179).

49 *Черногорія* томъ II, часть 3. Сборникъ отдѣленія рускаго языка и словесности Имп. акад. наукъ, томъ LXXX, № 2, С. Петербургъ 1905.

50 *Черногорія*, томъ II, часть 4. С. Петербургъ 1909.

51 *Черногорія*, томъ III, С. Петербургъ 1915.

52 *Сербская хроника въ латинскомъ переводѣ второй половины XII столѣтія. Извѣстія отдѣленія рускаго языка и словесности Имп. Акад. наукъ, томъ XX, кн. 4, стр. 187—254. Петроградъ 1916* (Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд—Загреб 1928, 45).

Ровински је објавио и *Рукописни зборник* Михаила Милорадовића.⁵⁶ Вјероватно у другој половини 1912. године, у Петрограду је објавио брошуру о албанском питању.⁵⁷ Помиње се да је у *Јавору* објавио и другу рецензију представе *Балканске царице*.⁵⁸

Без сумње, прегледом многих, у првом реду руских листова и часописа утврдило би се да библиографија његових мањих радова, имајући у виду и биљешке, ратне и друге дописе са пута по Црној Гори, које је употрежио и у својим радовима, има знатно више јединица него што смо их овдје могли навести.*

Напомињемо да радови Ровинског о Црној Гори, свакако најважнији, износе преко 4700 страница текста (само Черногорія — I, II 1—4 и III — са монографијом о Петру II Петровићу има 3975 стр.), углавном на руском језику. Из поменутог писма П. Ровинског, написаног у почетку 1908. године, види се да је уз ове двије књиге припремао рад о литератури о Црној Гори, разне прилоге и допуне и, на крају, библиографију, која је требало да буде посљедња (седма) књига његовог обимног дјела. Најзад, спремао је посебну књигу о Црној Гори више популарног карактера, за широку публику.⁵⁹ Може се претпоставити да је ово његово дјело требало да буде сажети преглед написаног о Црној Гори, свакако уз нека нова размишљања до којих је касније могао доћи.

⁵⁶ *Летопис* МС 181, 45.

⁵⁷ ГЦ 1913, 4.

⁵⁸ С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, 255.

* Запажени су и његови радови из области етнографије других народа и лингвистике.

⁵⁹ П. Ровински из Гатчина 3. јануара 1908. Роксанди, кћерки др Л. Томановића. Шиломо се чува у Централној библиотеци на Цетињу. Подаци су узети из текста који је превео Мирослав Лукетић, виши библиотекар.

Значај дјела П. А. Ровинског

Речено је да је дјело Павла Ровинског о Црној Гори најважније од свега што је остварио. Иако је имао врло широко поље интересовања, његова појава је најтјешње везана за оно што је написао о Црној Гори (езмљи, људима и њиховој прошлости). Из неколико разлога нико о њој није могао толико написати ни послвије педесет година. Разумљиво је да није лако дати коначну оцјену било које његове књиге, а камоли свега онога што је он написао о овој земљи. То и даље остаје важан и озбиљан задатак стручњака и критичара литературе о више проблема њеног живота. О свему томе може бити ријечи тек пошто се упозна и необјављени дио његовог рада. Овдје се могло указати само на области које су га интересовале и, донекле, на начин систематизовања богате грађе за којом је веома упорно трагао, служећи се при томе најпознатијом литературом аутора из неколико европских езмаља.

Чињеница је да се целокупно дјело Ровинског о Црној Гори може сматрати карактеристичном фазом у изучавању ове земље уопште. Ово уједно говори о тадашњем степену познавања Црне Горе и о значају истраживања која је сâм вршио.

Ровинском је пало у дио да дâ преглед библиографије, да упореди податке кјое је у литератури нашао са онима које је сам утврдио, да укаже на правац рада убудуће и да с мање или више успјеха побија нека схватања и доприноси рашчишћавању пута како би се до новијих могло сигурније доћи. Важно је истаћи да је Ровински доста осјетно еволуирао у закључивању нарочито о значајнијим питањима развитака Црне Горе, чијом је укупношћу био тако рећи опсједнут преко тридесет година. Својим дјелом извршио је задатак који је, по начину разумијевања ствари, у првом реду требало да припадне, да кажемо, домаћим снагама, али њих у ствари није било. Својим примјером потврдио је сопствени закључак да је врло тешко наћи одређенију границу између наука које се баве човјеком и народом уопште. У таквом разумијевању проблема и начину његовог рјешавања налазе се, рекли бисмо, успјеси и недостаци свега што је написао о Црној Гори. Најстроже судећи о дјелу Ровинскога, можемо рећи да ће оно задуго остати значајно по мање или више богатој и мање или више успјешно систематизованој грађи, попраћеној многим корисним напоменама и закључцима. Оно има посебну важност и по томе што је њиме учињен велики допринос упознавању Црне Горе и, с тим, њеној афирмацији. Оно је тако од почетка оцјењивано у више земаља, нарочито у Русији, у којој је угледно објављивано и напраћивано.

Др Ђоко Пејовић